

KÜLÖNFÉLÉK

A lexikális szemantika és pragmatika határvonalain: Interjú Kiefer Ferencsel*

Andor József: Köszönöm, hogy elfogadtad felkérésemet erre az interjúra. Fiatal nyelvész korom óta figyelemmel kísérve nyelvtudományi kutatásaidat láthattam, megtapasztalhattam, hogy tevékenységed tematikája milyen szerteágazó, de mégis milyen mélyrehatóan alapos módon fogja át a nyelvre vonatkozó tudósi ismeretek egészét, tárgyalva, értelmezve a nyelvleírást a közismert adekvátsági – megfigyelési, leíró, magyarázó – követelmények valamennyi szintjén. Interjúm megtervezése során nem kis problémát jelentett annak eldöntése, hogy kutatói tevékenységed egészét szintetizálva, vagy pedig bizonyos általad kiemelt módon művelt területekre koncentrálva kérdezzelek-e. Végül is az utóbbi mellett döntöttem, mert úgy gondolom, hogy a beszélgetésünket olvasók, főleg azok a munkatársaid, kollégáid,

* A szóbeli interjú lejegyzett változatában csupán az írott forma kívánta legszükségesebb igazításokat eszközöltük. – A szerk.

akik alaposan megismerhették, ismerik tevékenységedet, valamennyien egyet fognak érteni abban, hogy korunk egyik legkiemelkedőbb, legismertebb nyelvészét, Kiefer Ferencet feltétlenül érdemes a mai nyelvtudomány egyik legizgalmasabb – s a mai napig tulajdonképpen nem kellőképpen tisztázott – problémaköréről, a szemantika és a pragmatika összefüggéseiről, összefonódásáról (vagy összefonódottságáról) és hatókörük, divatos szakterminust használva skópuszuk határvonalainak megállapításáról, szétválasztásáról kérdezni. Még tovább szűkítve a diszciplináris határvonalakat, legfőképpen azt szeretném, ha az interjú során az ún. lexikális szemantika és lexikális pragmatika összefüggéseire mutatnál rá. Azt javaslom, körvonalazzuk először a köztük létező kapcsolatokat, majd pedig, ha lehetséges, húzzuk meg a köztük levő határvonalakat. Közismert, hogy az ún. lexikális szemantika kérdéseit igen sok kiváló nyelvész kutatja, a lexikális pragmatikáról, annak akár részdiszciplináris létezéséről azonban már nem sokan beszélnek. Ma azonban már ennek is vannak nemzetközi híró szakteknétei, gondoljunk csak a brit pragmatikai iskola elsősorban londoni ágának, az ún. relevancia-elmélet modelljét művelő kiválóságaira, olyanokra, mint pl. DEIRDRE WILSON vagy ROBYN CARSTON, vagy a hozzájuk kapcsolódó, szintén brit kognitív szemantikus VYVYAN EVANS és a pszicholingvista M. LYNNE MURPHY alapvetően lexikalista orientáltóságú kutatásaira.

Kiefer Ferenc: Talán azzal kezdeném, hogy én kicsit másképp értelmezem a szemantika és pragmatika határterületét, illetve egymástól való elhatárolását. A pragmatika az én felfogásomban mindig feltételez egy interakciós kontextust. Tehát, ha nincs beszélő, hallgató, idő, hely, amihez kötött a megnyilatkozás, akkor nem beszélhetünk pragmatikáról. A világismeret vagy a mondatkontextus figyelembe vétele még nem pragmatika. Ebből pedig az következik, hogy a lexikális pragmatika sem lesz még pragmatika attól, hogy a szó jelentésében szerephez juttatjuk a szó mondatbeli kontextusát és/vagy a mindennapi ismereteinket. Például DEIRDRE WILSON és ROBYN CARSTON említi az *iszik* igét (WILSON–CARSTON 2007: 232). A *Jancsi iszik* megnyilatkozásban az ige 'alkoholt iszik' értelemben szerepel, ez a jelentés mára már lexikalizálódott. Ha felütöd az értelmező szótárt, akkor az egyik ott található jelentés az 'alkoholt fogyaszt (mértéktelenül)'. Ez a jelentés a magyarban és az európai nyelvek többségében a szó lexikai jelentéséhez tartozik, ebben az esetben sem kell tehát a pragmatikához folyamodnunk.

A. J.: Ez egy hasonló jellegű dolog, mint amikor pl. azt mondom – szintén a WILSON és hozzájuk kapcsolódó kutatóknak a példái angolban –, hogy *Let's have a drink!*, vagy *What about a drink?* Erről mindenki tudja, hogy a *drink* lexikális egységnek mi a szótári jelentése, és amikor ez a megnyilatkozás hangzik el egy diskurzus kontextusban, akkor teljesebben egyértelmű, hogy az anyanyelvűek ezt alkoholvízszatra vagy valami ilyesmire értik.

K. F.: Igen. Ez azt jelenti, hogy azért vannak nyelvészetiileg érdekes kérdések. Ugye, WILSON példája valami olyasmi, ha jól emlékszem, hogy *All doctors drink*. Nyilvánvaló, hogy ha megváltoztatom az állítmányt, akkor a megnyilatkozás nem föltétlenül alkoholfogyasztásra vonatkozik. Tehát, ha például azt mondom, hogy *Péter éppen iszik*, akkor lehet, hogy kólát, vagy vizet, vagy valami mást iszik. De ez sem pragmatika.

A. J.: Persze, ugyanakkor viszont, amennyiben én ismerem Pétert, és úgy ismerem őt, hogy szeret alkoholistázni, akkor, ha azt mondom a társamnak, hogy *Péter éppen iszik*, aki esetleg szintén ismeri Pétert arról az oldaláról, hogy alkoholistázó ember, akkor lehet, hogy az alkoholra fog asszociálni, mert van egy ilyen közös háttértudásunk, ami akár úgy is felfogható, hogy ez a mi birtokunkban levő egyéni jellegű háttértudás.

K. F.: Így van. A lexikális pragmatikában gyakran beszélnek jelentésszűkülésről, jelentésbővülésről, és nem csak WILSON, mások is. Ugyanakkor az érdekes az, hogy ezek viszont klasszikus fogalmak, amelyek a XIX. század óta vannak forgalomban. A jelentésszűkülésről olvashatsz, pl. ULLMANN ISTVÁN a „Principles of Semantics [A szemantika alapelvei]” című könyvében, de erről még a klasszikus „Leíró magyar nyelvtan” is említést tesz. Persze a hagyományos nyelvleírásban a jelenség dinamikája nem jut szerephez. A diakrónia sokszor csak szinkrón metszetekből áll: a *marha* szóról például az Etimológiai Szótár megállapítja, hogy eredetileg ’vagyón’-t jelentett; a jelentésszűkülés állomásai is nyomon követhetők. 1. ’vagyón’, 2. ’ingóság’, 3. ’áru’, 4. ’jószág, háziállat’, 5. ’szarvasmarha’. A lexikális pragmatika abban különbözik a hagyományos történeti szemantikától, hogy nem a diakrón szempontú jelentésszűkülést, jelentésbővülést vizsgálja, hanem azt, hogy egy adott beszédhelyzetben hogyan szűkül vagy bővül a jelentés. Tudjuk, hogy bizonyos értelmezések csak pragmatikai szinten érhetőek el. Vegyük csak azt a példát, hogy *Péter igazi férfi*. Mit is jelent ez?

A. J.: Alapvetően itt nem a nemiségére gondolunk, hanem arra, hogy milyen helyzetben viselkedik férfiként.

K. F.: Pontosán. Ismernünk kell a beszédhelyzetet. Ez lehet például az, hogy beugrik a jeges Dunába azért, hogy kimentsen egy gyermeket. *Igazi férfi*, vagyis bátor, tette kész, vitéz, de persze azt is jelentheti, hogy nagy nőcsábász. Tehát a beszédhelyzet nélkül nem tudom, hogy a megnyilatkozás mit is jelent.

A. J.: Igen. Az is egy fajta háttérismeretet képez, hogy férfias cselekedet az, ha valaki így megment valakit, és ezt nem nőkre jellemzően szoktuk meg.

K. F.: Igen. De a *férfi* szó aktuális jelentése a beszédhelyzetből, plusz ennek a háttérismeretnek az ötvözetéből adódik. Vagy vegyük a *Mária, te egy angyal vagy* megnyilatkozást. A ’jószágos szellemi lény’ jelentés ’jószágos, önzetlen nő’-vé változik. Tehát a nemkonvencionálizálódott metaforák értelmezése is gyakran a lexikai pragmatika körébe tartozik.

A. J.: A példáid kapcsán eszembe jut egy további: *Na, gyere Cicám, csináljuk ezt és ezt ...* Azt, hogy *Cicám*, csak nőnek mondjuk, szintén adott beszédhelyzetben mondjuk, de ahhoz egyfajta nexusban kell lenni vele, akármilyen nőnek nem mondhatjuk. Ez is idetartozó példa. Azt persze én nem tudom, hogy hogyan alakult ki.

K. F.: Ráadásul, a *Cicám* ebben a jelentésben csak megszólításban használható és a megszólított személy mindig kislány vagy fiatal nő. Ez viszont talán mégsem a lexikális pragmatika problémája, mivel itt már konvencionálizálódott jelentésről van szó, a *Cicám* megszólítás jelentése nem a beszédhelyzet függvénye.

Talán jobb példa a lexikai pragmatikára a tulajdonnevek köznevesülése. Tehát ha te azt mondod: *Ő az új Chomsky*, ezt csak lexikális pragmatikai eszközökkel lehet értelmezni, tehát itt a relevancia-elmélet mindenütt szerepet játszik, és magyarázatként nem is tudok mást elképzelni. Olyan esetekben, ha valakinek a viselkedéséről azt mondom: *Nahát, ez megint Mari*, a *Mari*-t nem tulajdonnévként használom, a megnyilatkozással *Mari* viselkedésére vagy valamilyen tulajdonságára utalok.

A. J.: De jó példa ez!

K. F.: Igen, de a két példa között van egy lényeges különbség. Chomsky egy ismert nyelvtudós, aki forradalmasította a XX. század nyelvtudományát, az *új Chomsky* csak egy új, hasonló forradalmat elindító nyelvtudósra vonatkozhat.

A. J.: A *Mari* esetéhez azonban már egyéni tudás szükséges.

K. F.: Pontosan. És kell hozzá az adott beszédhelyzet ismerete. Én ilyen értelmezésekre gondolok a lexikális pragmatika kapcsán. És itt, azt hiszem, szépen meg lehet vonni a két diszciplína közötti határvonalat. De vissza szeretnék még térni a polisizémia kérdésére. Azért is, mert az általam is ismert lexikális pragmatikai munkákban gyakran polisizém jelentéseket próbálnak pragmatikailag magyarázni, mégpedig úgy, hogy a pragmatikához sorolják a nyelvi kontextust is. Ezt én nem tartom helyesnek. Egy jó példa erre az *iskola* szó jelentése, már csak azért is, mert az *iskola* polisizém jelentései egy egész szemantikai mezőre vonatkoznak. Mint tudjuk, az *iskola* szó nem csak egy (oktatási) intézményre vonatkozhat, hanem a szóval jelölhetjük például az iskola helyét (*Az iskola nincs messze tőlünk*), az iskola oktatóinak és tanulóinak összességét (*Az iskola holnap kirándulni megy*), az iskolában folyó oktatási tevékenységet (*Petit untatja az iskola*) is. Az *iskola*, mint intézménynév egy konceptuális mezőhöz kapcsolódik, amely előre jelezhetővé teszi a fenti jelentéseket. Ugyanez vonatkozik sok más intézménynévre. A *parlament* szó jelentései is ebben a mezőben mozognak: *A parlament nincs messze innen; A parlament mindig untat; A parlament következő ülését vidéken tartja*. Az aktuális jelentés kiválasztásához nincs szükség beszédhelyzetre, s ennek következtében nem is beszélhetünk ebben az esetben lexikális pragmatikáról.

Azt hiszem, talán világos, hogy én hol gondolom meghúzni a határvonalat. A lexikális pragmatika legnyilvánvalóbban olyan esetekben játszik döntő szerepet, amikor a lexikális szemantikai jelentés nagyon szegény. Ez már a tulajdonneveknél is így van, de egészen világosan látszik a pragmatikai partikuláknál. A *majd* partikula kétségtelen a jövőre utal, de halasztó, elodázó jelentéselemeket is közvetíthet. Az *Írok* jelen időre, a *Majd írok* jövő időre vonatkozó tényállást fejez ki. Ez szemantika. Tudjuk, hogy az igekötős igék a magyarban általában jövő időre utalnak, a *majd* partikula igekötős igével kombinálva különféle pragmatikai jelentéseket hordoz, hiszen a jövő idő kifejezésére már jelen van az igekötős ige. A *Majd megcsinálom* megnyilatkozásban, ha a partikulát hangsúlyozzuk, az ún. halasztó effektus kerül előtérbe, amit joggal pragmatikai jelentésnek tekinthetünk.

A. J.: Az egyik tudományterület, amely a strukturalizmus szemantikáját követően alapvetően befolyásolta a jelentéstani kutatások profilját, s amely utat nyitott a lexikális szemantika pragmatizálódásának és kognitivizálódásának irányába – véleményem szerint – a múlt század 80-as éveitől egyre inkább fejlődő prototípus elmélet, annak elsősorban a szociálpszichológus és kultúrantropológus ROSCH és munkatársai által körvonalazott modellje. A prototípus fogalma egyre nagyobb szerepet kapott az olyan hagyományos szemantikai tudományterületek újabb kori, főként kognitivistá szemléletű vizsgálatában, mint a hyponímia, meronímia, a színónímia és az antonímia paradigmatis jellegű értelmi viszonyainak leírása, újragondolása (lásd pl. CRUSE 2004: 143–57). Véleményed szerint mennyire tekinthetők megbízhatónak az ilyen bázisú kutatások eredményei? Valóban a jelentéstan pragmatizálódásáról lehet itt szó?

K. F.: A ROSCH-féle prototípus-fogalom a világismerettel, mindennapi tudásunkkal függ össze, tehát nem pragmatika. Ez az egyik megjegyzésem. A másik az, hogy bár a prototípus-elmélet érdekes újítás a szemantikában, de mint ahogy valahol te is említéd, nem minden szó jellemzésénél játszik szerepet. Ha különbséget teszünk – kicsit belemenne a prototípus-elmélet részleteibe – az ún. referenciális homályosság (vagueness), azaz a között, hogy milyen módon tudod azonosítani, vagy hozzárendelni az adott elemet egy kategóriához, és a centrális elem létezése között, – itt ARMSTRONG et al. 1983. kísérletére gondolok – akkor a prototípus-elmélet nyelvészeti is érdekesebbé válik. A páros és páratlan számok-

kal végzett kísérletekből kiderült, hogy a kísérleti személyek a *kettő*-t tartották a legtipikusabb páros számnak, ez a centrális eleme a páros számok halmazának. Referenciális homályosságról ebben az esetben nem beszélhetünk. Az, hogy melyik szám páros és melyik páratlan, egyértelműen eldönthető. Az egész számok körében tehát a referenciális homályosság foka nulla, viszont van prototipikus példány. A geometriai alakzatok esetében, pl. a *háromszög*, *négyszög* esetében nincs se referenciális homályosság, de centrális elemről sem beszélhetünk. Végül különbség van, szemben a klasszikus prototípus elmélet állításával, az artefaktumok és a természetes kategóriák között. Az artefaktumok esetében föl lehet tenni azt a kérdést, hogy meddig 'szék' egy *szék*, vagy meddig 'asztal' egy *asztal*, ez azonban nem lehetséges a természetes kategóriák esetében: egy zebra akkor is zebra, ha nem csíkos, vagy ha csak három lába van. A zebra fogalma egyértelmű, a szék fogalma kevésbé az. A bizonytalanság azonban már a fogalomban adva van és nem a beszédhelyzet függvénye, tehát nem pragmatikai kérdés.

A. J.: Ráadásul ehhez még hozzájárul a kulturális tudás kérdése. Erről nekem eszembe jut a Japánban nyert tapasztalatom. Az a fogalom, ami az itt mellettem levő tárgyat [rámutat] 'asztal'-nak minősíti, azt a mi kulturális ismereteink szerint az *asztal* szó jeleníti meg, de hogy a japán ember éppen erre vonatkozóan milyen szót használ, azt én azért nem tudnám megmondani, mert a japán asztal egy rendkívül alacsony tárgy. Ugyanúgy lehet neki négy lába, de biztosan jóval alacsonyabb a mi asztalunknál. De lehet, hogy én, amennyiben nem rendelkeznék japán kulturális ismeretekkel, és nem olvastam volna sokat ezen a téren, vagy nem szeretném ezt a fajta kultúrát, hanem csak bejönnék ide, azt kérdezhetném, hogy *Mit keres itt ez a számoly, miért ezen ebédelünk?* Valószínűleg *számoly*-nak mondanám, vagy valami ilyesminek nevezném.

K. F.: Igen, ez így igaz. De visszatérnék még egyszer a prototípus-elmélet problémájára. Úgy tűnik, hogy a prototípus fogalma az eredeti elképzeléseknek megfelelően leginkább az artefaktumok és a természetes kategóriák esetében játszik szerepet, és nem volt helyes a fogalmat a szókincs egészére kiterjeszteni. Mármost a jelentés kutatója sem az artefaktumok, sem pedig a természetes kategóriák nevei iránt nem érdeklődik különösképpen. Tehát nem tudok olyan jelentéstanosról, aki nekiállna, és mondjuk a bútorokat, vagy a csigákat végigelemezné szemantikailag, ami nemcsak értelmetlen, hanem lehetetlen vállalkozás is lenne. Nem véletlen tehát, hogy a szemantikai munkákban – a kognitív jellegűektől eltekintve – nem sok szó esik a prototípus-elmületről.

Nos, mivel fölvetted a szemantikai relációknak a kérdését, vajon milyen szerepet játszik a prototípus-elmélet a klasszikus szemantikai fogalmak esetében, mint pl. a szinonímia, a meronímia, az antonímia és így tovább. Én úgy látom, hogy a prototípus-elmélet nem ad hozzá semmit ahhoz, amit az e fogalmak által jelölt jelenségekről eddig is tudtunk. Talán inkább az a baj, hogy az utóbbi évtizedekben az említett fogalmakat szinte kizárólag logikai fogalmakként használtuk. Márpedig a szinonímiának lehetnek fokozatai. CRUSE számos példával illusztrálja ezt, de azt is megjegyzi, hogy a fokozatok pontos jellemzése szinte lehetetlen. Teljes szinonímiáról van szó két szó esetében akkor, ha a két szó bármilyen szövegkörnyezetben és beszédhelyzetben felcserélhető egymással. Az ilyen szinonímia nagyon ritka. Vannak azután olyan esetek, amikor két szó vagy kifejezés nem denotatív, hanem emotív szinten különbözik egymástól. Erre klasszikus példa az angol *cordial reception* és a *heartly welcome* 'szívélyes fogadtatás' közötti különbség. Én azt hiszem, ezeket érdemes lenne újra elövenni és megnézni, hogy a mai tudásunk alapján, új elméleti keretben mit lehet

a szinonímiával kezdeni. De nincs arra vonatkozóan ötletem, csupán annyit szeretnék mondani, hogy a régi szemantikai munkákat is érdemes újra kézbe venni.

A. J.: Vannak, akik szintén rájöttek erre, Éppen most, 2010 októberében kerül majd sor Helsinkiben a szinonímia újragondolására egy nemzetközi konferencián, és nekem az a gyanúm, hogy ott majd előkerülnek ezek a kérdések. Nem véletlenül. De itt most beszűrnék valamit, mivel a két példád, az angol *cordial reception* és a *hearty welcome* kapcsán jut eszembe, hogy ami a korpusznyelvészetnek a nagy adománya a klasszikus nyelvészeti kategóriák, eszmék újragondolásához az az, hogy meg lehet látni a dolgokat. Érdekes lenne, és szintén az újragondolásnak részét képezhetné – s kérdés majd, hogy Te mit gondolsz erről –, hogy a *cordial* szó miért éppen a *reception* szóval kerül kapcsolatba. Mai tudásunkkal és eszközeinkkel egy, a konkordanciát kimutató programmal érdemes lenne megnézni, hogy a *cordial* a mai, most már hozzáférhetővé vált, gyűjtött, különféle standard vagy akár regionális nyelvezetet vizsgáló vagy taglaló, vagy az alapján gyűjtött korpuszokban mivel kollokálódik. És ezt újragondolni, akár a mező- vagy egyéb elméletek szempontjából. Hasonlóképpen a *hearty* szót is, hogy az mely lexikai egységekkel kerülhet kollokációs kapcsolatba. Továbbá, hogy ez a kettő, amit te hoztál fel, ezek a mai nyelvezetben egyáltalán elő tudnak-e bukkanni, vagy nincs-e esetleg olyan eset, hogy valamely, a *reception*-nel szinonim szó, illetve egyes áttételesen a kognitív körébe tartozó szavak tudnának esetleg kollokálódni a *cordial*-l. Szóval azt szeretném javasolni, hogy gondoljuk újra, és a korpusz adta lehetőségekkel élve vizsgáljuk meg az ilyen klasszikus felfogásokat, most már precízebben, empirikus módon.

K. F.: Igen. Úgy emlékszem, hogy a *cordial reception* is ULLMANN példája. Nála elég sok hasonló példát lehet találni. Most egyébként, amit mondasz, ez is az újragondolásnak lenne része, az tudniillik, hogy nézzünk meg egy ilyen konkordanciát. Amiből az is kiderülne egyébként – azt az ember így is érzi –, hogy elment egészen más irányba a *reception* is és a *welcome* is. Tehát már nem ugyanaz a situációs jelentése, mint ami ULLMANN korában volt.

A. J.: Ez pedig a kulturális oldal standardjainak a változása. És az alapjául szolgáló fogalmi keretekben is változások következtek be.

K. F.: Tehát amikor te a *reception* szót olvasod, akkor neked nem fog feltétlenül a *cordial* eszedbe jutni. Régebben valószínűleg szorosabban tartozott össze a két szó.

A. J.: Erről jut eszembe még valami, amit én érdekesnek tartok. Ha én a kifejezéseket magyarátom, és azt mondom, hogy *Szívélyes fogadtatásban részesült X. Y.*, akkor egyrészt meg lehetne nézni azt, hogy a *fogadtatás* szónak milyen jelzői fordulnak elő egy korpuszban, és hogy a *szívélyes* melléknév köztük van-e, és milyen gyakorisággal, és ugyanígy kontrollképpen meg kellene nézni a *szívélyes* szónak a kollokációit, és azt, hogy köztük van-e a *fogadtatás*, vagy *üdvözet*, s ha igen, milyen arányban fordul elő, hogy áll ez kapcsolatban a különféle regiszterekkel. Ezzel kapcsolatban pedig az jut eszembe, meglehetősen eretnek módon, hogy a klasszikus felfogás szerint – és ez így szerepel az iskolai grammatikákban is – a főnévnek van jelzője. De mit gondolsz arról, amit egyébként általában a költői nyelvezetről szoktak poétikusok vagy a költészet szemiotikusai felvetni, hogy releváns lehet-e arról beszélni, hogy a jelzőnek van, illetve tud lenni főneve. Ez a jelzőnek a státuszát magasabbra helyezi. Azt illetőleg tehát, hogy a *szívélyes* szó mivel képes kollokálni, azt mondhatnánk, hogy az ő kollokációja *fogadtatás*. Persze lehet, hogy nyelvész számára ez egy „nyelvészeti kriminek” tűnik. De mégis felvetem, nem lehetne-e a felfogást ekként módosítani. Azt mondanám, lehet, hogy a költői nyelvezetben, stílusban lehetne a példák gyűjtését kezdeni.

K. F.: A kérdés nem érdektelen, de tényleg inkább „nyelvészeti kriminek” vagy „nyelvészeti játéknak” tűnik. Nem hiszem, hogy ennek bármilyen nyelvészeti hozama lenne. Elképzelhető viszont, hogy alkalmazott nyelvészeti szempontból (nyelvoktatás, számítógépes nyelvészet) hasznos lehet.

A. J.: Egy másik markánsan megfogalmazódó tudományterületet képez (főként FILLMORE lexikalista jellegű kutatásai nyomán) a kognitivistá alapú ún. keretszemantika, amely a kognitív pszichológia, a kognitív antropológia és szociológia, valamint a számítógépes nyelvészet, a mesterséges intelligencia kutatásának korai, 70-es, 80-as évekbeli szakaszában végzett vizsgálatok eredményeire és alapvető modelljeire támaszkodva szintén megújította, kiterjesztette a lexikális szemantikai kutatások körét. Az ilyen irányú kutatások térhódítása határozottan megfigyelhető, sőt, anyagi támogatottságuk nyomán olyan lexikalista szemléletű adatbázisok jelentek meg, mint Berkeleyben FILLMORE vezetésével a FrameNet (PETRUCK 1996), vagy Princetonban GEORGE MILLER, később pedig CHRISTIANE FELLBAUM irányítása mellett a WordNet (FELLBAUM 1998). Manapság pedig ezek nemzetközi elterjedését jelzi az alapmodellek testvéreinek fejlesztése Európában, Japánban, Indiában (lásd pl. Euro WordNet). Míg a WordNet és testvérmodelljei alapvetően szószemantikai bázisúak, relációs szemantikai adatbázisok, addig a FrameNet terjeszkedni látszik a szöveg, a diskurzus vizsgálatának irányába. Tekinthetők-e az ilyen irányú vizsgálatok is az eredetileg lexikális szemantikai skópuszsal rendelkező kutatások pragmatizálódásának? Hogy tekint az ilyen irányú kutatásokra Kiefer Ferenc, aki nem fejlesztő munkatársként belülről, hanem a szemantika és a nyelvészeti pragmatika kutatójaként, felhasználóként, kívülről képes szemlélni ezeket a projektumokat? Mindenesetre, FILLMORE nyomán a nyelvészeti alapmodellt „keretszemantiká”-nak, nem pedig „keretpragmatiká”-nak hívják.

K. F.: Pontosán. Én is azt mondanám, hogy ez is szemantika és nem pragmatika. Mert miről is van szó? A keretszemantika a megszokott szemantikai reprezentációkat világisméleti elemekkel dúsítja fel, vagy másképpen fogalmazva, a szemantikai reprezentációt egy leegyszerűsített tudásreprezentációval egészíti ki. (Megjegyzem, hogy a nyelvi és a nem nyelvi tudás nem mindig választható el egymástól egyértelműen.) És, ugye, ez volt a mesterségesintelligencia-kutatásoknak is az eredeti célja, mégpedig nem is annyira elméleti, mint inkább gyakorlati megfontolásokból. Az alapvető kérdés az, hogy mi az a mindennapi tudás, amelyet szemantikailag még relevánsnak tekinthetünk egy szó esetében. Azt hiszem, hogy FILLMORE, talán írni nem írt róla, de valamelyik előadásában említette az esküvő keretét, keretszemantikáját. Az esküvő alapján véve egy nőt és egy férfit, és valamilyen szertartást involvál, bár nem feltétlenül egyházit. Kell valaki, aki a szertartást végzi, és kultúráról függően kell hozzá tanú. S vajon ezzel kimerül a szemantikailag releváns kerettudás? Vajon ez minden, ami az esküvő tudásreprezentációjához szükséges? Egy esküvőről szóló diskurzusban mondhatod, hogy *a pap*, így, határozott névelővel, de előzmény nélkül, ami arra utal, hogy a pap is része lehet a fogalmi keretnek. De szerepelhet *a zenekar* is, a reprezentáció valamelyik szintjén. Igazából annyi mindent tudunk egy esküvőről, és ráadásul, a különböző kultúrákban különböző lehet az az esküvő, például – nem is kell nagyon messzire mennünk – egy széki, erdélyi lakodalom másképp néz ki, mint egy budapesti. Magyarországon is vannak táji különbségek, ahol mások a szokások. Akkor hát nyilvánvalóan hozzá kell vennünk egy kulturális, vagy lokális tényezőt is, amivel ki kell egészíteni azt, ami az egész közösségre érvényes. Ez fölveti a kérdést, hogy meddig menjünk el. Merthogy ismereteink potenciálisan végtelenek. Minden szóval kapcsolatban fölidézhető olyan ismeretek,

amelyek biztosan nem képezik részét magának a keretszemantikai reprezentációnak. S én itt látom magát a problémát is, hogy valahol önkényesen azt kell mondanunk, hogy na, itt megállunk. Ennek, azt hiszem, az egyik tesztje tényleg az lehet, amit te is mondtál az előbb, hogy meg kell nézni, hogy a diskurzus hogyan viselkedik. Ha viszont a diskurzust akarjuk modellálni, akkor nem elégedhetünk meg egy statikus fogalmi reprezentációval, hanem lehetővé kell tenni azt, hogy a reprezentáció a diskurzus függvényében változhasson, tehát felülírhatóvá kell tenni a régi információt, és lehetővé kell tenni új információ beépítését. Talán kombinálni kellene a hagyományos keretszemantikai reprezentációkat egy HANS KAMP-féle dinamikus diskurzus reprezentációval (DRT, KAMP 1979). Ez azt is jelentené, hogy különböző diskurzusokhoz különböző reprezentációk rendelhetők hozzá. Ma amúgy is inkább a dinamikus szemlélet az uralkodó, ami tehát azt jelenti, hogy a reprezentációk nyitottak, a kontextusból újabb ismeretekkel gazdagíthatók, és a régi ismeretek módosíthatók. De visszatérve eredeti kérdésre, azt mondhatjuk tehát, hogy keretszemantika nem jelent pragmatizálódást, hanem inkább a szemantika határainak kiterjesztéséről van szó.

A. J.: A FILLMORE-féle keretszemantika azonban leginkább csak mondatokat vizsgál. GEORGE LAKOFF is foglalkozott vele, ő is ott volt a keretszemantika fogalmának bevezetésekor. Csakhogy ő a kommunikációelmélethez sokkal jobban kötődő, tágabb formában foglalkozott vele és láthatjuk a politikai diskurzus terén ennek az aprópénzre váltását általa (lásd pl. LAKOFF 1996, 2008), míg FILLMORE valamennyire mindig is a nyelvhez, a nyelvi reprezentációhoz akarta magát kötni, ez viszont, ilyen szempontból – az az érzésem – meglehetősen szűkre szabott attitűd (FILLMORE 1982, 1985). Nem véletlen tehát az, hogy FILLMORE és munkatársai is kezdenek nyitni a diskurzus irányába, azaz a szavakat, a szavak kapcsolatát illető szintű vizsgálatról a szöveg felé.

K. F.: Azt hiszem, ezt előre lehetett látni. A keretszemantika nem maradhat meg mondat szinten, ott nincs is feltétlenül szükség rá. FILLMORE, gondolom, azért ragaszkodott a nyelvi formákhoz, mert ő szemantikával kívánt foglalkozni. Az utóbbi évtizedekben viszont láttuk, hogy hogyan tágultak a szemantika határai. A diskurzus számos vonatkozása ma már a szemantika vizsgálódási körébe tartozik. Magától értetődik ezért, hogy a keretszemantikának is ebbe az irányba kellett elmozdulnia. A keretszemantika azonban jelenlegi formájában is egy rendkívül hasznos eszköz, még egy szűkebb szemantikát művelő nyelvész számára is, akik közé magamat is sorolom.

A. J.: Az eddigi kérdésekből is kirajzolódik az alapkérdés: hol rejtőzik a jelentés? VYVYAN EVANS nézete szerint nem a szóban, hanem a kontextusban (2009: 84). Nem a mondatban, hanem a megnyilatkozásban. Nézete, és számos kognitív nyelvész felfogása szerint szójelentésről tulajdonképpen nem is beszélhetünk. Nem radikálisan abszurd, radikálisan pragmatista az ilyen felfogás? Eszerint a szótárak tulajdonképpen céltalan eszközök lennének, hiszen a bennük megadott lexikális információ irreálisan merev és szűk? Tudjuk, persze, hogy a fent említett lexikális adatbázisok fejlesztői, s maga FILLMORE is azon a véleményen vannak, hogy a jövő szótárainak (ha majd egyáltalán *szótár*-oknak lehet nevezni ezeket a forrásokat) egyre nagyobb mértékben kell megragadniuk az enciklopédikus, a standardizált kontextuális, s nem csupán a lexikális szintű ismereteket.

K. F.: Ez így igaz. Arra a kérdésre, hogy hol rejtőzik a jelentés, nem igazán tudok válaszolni. Ez egy olyan kérdés, amelyre már sokan keresték a választ, nem nagy sikerrel. De a jelentéssel akkor is tudunk foglalkozni, ha mibenlétéről nincsenek pontos ismereteink. A jelentésről sokféle modell alkotható, és minden modellben a jelentéssel kapcsolatban sokféle

kérdés vehető fel. Olyan modellben, amelyben a jelentés levezethetősége fontos szerepet játszik, felvethető például a kérdés, hogy hogyan áll össze egy morfológiailag komplex alakzat jelentése az alakzatot alkotó elemek jelentéséből. Vegyünk egy egyszerű példát! Az *ad* jelentése így jellemezhető: az ige három vonzattal (argumentummal) rendelkezik, x az adó, y a kapó és z az a dolog, amely tulajdont cserél a cselekvés révén. Egyébként a keretszemantikának is ebből kell kiindulnia. Az *adogat* morfológiailag komplex ige, a *-gat* toldaléknak is van jelentése, mégpedig azt jelenti, hogy 'ismételten, többször kisebb mértékben'. Az *adogat* ige jelentése az *ad* és a *-gat* jelentéséből tevődik össze, jelentése tehát 'ismételten, többször ad valamit, kis mennyiségben, vagy kis porciókban'. Bonyolultabb komplex szó esetében több lépésben történik a levezetés. A szó szintjén túllépve beszélhetünk a szószerkezet, majd a mondat jelentéséről. Ezek a jelentések egymásra épülnek. A mondat és a megnyilatkozás jelentésének a megkülönböztetése egyik alapfeltevése a pragmatikának, legalábbis a pragmatika általam is képviselt felfogásának. A mondat szemantikai jelentése például előre jelezhető, a megnyilatkozásként használt mondat pragmatikai jelentése általában nem az. Én egyszerűen értelmetlennek tartok minden olyan elképzelést, amely a jelentést a megnyilatkozás szintjére redukálná. Persze, ha valakit csak a szemantikai, vagy csak a pragmatikai jelentés érdekel, megteheti, hogy csak az egyik vizsgálatára szorítkozik. A pragmatika kutatójának viszont tudnia kell, hogy a pragmatikai elemzés néhány kivételtől eltekintve szemantika nélkül nem működik jól. A szemantika ezzel szemben önmagában, tehát pragmatika nélkül is művelhető.

Többféle jelentésfogalom létezik, de egyikről sem állíthatjuk, hogy tökéletes, és a nyelvben rejlő jelentés egészéről ad számot. Minden jelentésfogalom egyszerűsít, mert másképpen nem lesz használható, és az már a választott elmélettől függ, hogy a fogalom szempontjából mit tartunk fontosnak és mit elhanyagolhatónak. A szójelentés vizsgálatában némely elmélet például különbséget tesz alapjelentés és levezetett jelentés között. Úgy tűnik, hogy ez bizonyos előnyökkel jár. Én egy példát említenék itt, amelyet a COBUILD angol szótárból veszek. Az *open* 'nyit' ige jelentései két oldalon, négy oszlopban szerepelnek, ami már mutatja, hogy mi mindenről kell számot adni. A sok jelentés annak is köszönhető, hogy az angol nem használ igekötőt bizonyos jelentések megkülönböztetésére, tehát a magyar *nyit*, *kinyit*, *megnyit*, *felnyit* igék jelentését az angol nyelv mind az *open* igével fejezi ki. De tekintsünk most el ettől a különbségtől és vegyük a következő példákat: a *kinyitja az ajtót*, *kinyitja a bördödöt*, *kinyitja a sörösüveget*, *kinyitja a konzervdobozt*, *kinyitja a zárat*, *kinyitja az üzletet* kifejezések mindegyike másfajta „kinyitás”-t fejez ki, de a 'kinyitás' alapján mindegyik esetben azt jelenti, hogy ami zárva volt és nem volt hozzáférhető, az nyitottá és hozzáférhetővé válik a „kinyitás” révén. Ez tekinthető tehát a *kinyit* ige különböző használatainak, az alapjelentésének. Persze mindjárt felmerül a kérdés, hogy hogyan lehet ebből az alapjelentésből a konkrét jelentéseket levezetni. Nézzük meg tehát, hogy mit is jelent az pontosabban, hogy *kinyitja az ajtót*, vagy *kinyitja a konzervdobozt*? Ezt, nyilvánvalóan, világismereti tényezők bevonása nélkül nem tudjuk megmondani. Tehát az alapjelentés meghatározásában a világismeret nem játszik szerepet, de ami a konkrét mondatban szójelentésként megjelenik, az ennek az alapjelentésnek kiterjesztett és bővített változata, melynek meghatározása, pontosítása csak világismereti tényezők figyelembe vételével lehetséges. De ezzel még mindig nem hagytuk el a szemantika felségterületét!

A. J.: Következő kérdésem szintén egy, a jelenkori jelentéstan (és a vele interfész viszonyban álló szintaxis) központi problémájára vonatkozik: a kompozicionalitásra, a lexikális nyelvi elemek strukturálódásának, strukturáltságának, és az ezzel kapcsolatos jelentés in-

terpretálásának, interpretálhatóságának analitikus vagy szintetizáló jellegére. Hogyan határozható meg a kompozicionalitás meglétének és hiányának elsősorban jelentéstani jellege? Beszélhetünk-e a kompozicionalitás fokáról, azaz gradációs jellegű-e a lexikális elemek között fennálló kapcsolati viszony? Felvetődik a kompozicionalitás és a non-kompozicionalitás konstrukciós természete. Természetes, hogy ennek a kurrens kérdésnek a kutatása jelentős szerepet játszik az ún. konstrukciós grammatikák vizsgálati köreiben. S a kérdés kapcsán vetődött/vetődik fel a formulaicitás, a formulaszerű szerkezetek vizsgálata, mely lexikális struktúrák azonosítása szintén felveti a lexikális jellegű kapcsolat gradációjának, valamint kompozicionalitásuk jellegének és fokának vizsgálati kérdését.

K. F.: A kompozicionalitás is egy módszertani elv, és a formális szemantikában kutatási téma is lehet az, hogy valami hogyan tehető kompozicionálissá, ami lényegében formális eszközökkel történő levezethetőséget jelent. Mindjárt hozzá kell tennem – a te kérdésedből is kiderül – hogy van a kompozicionalitás fogalmának egy lazább értelmezése. Ilyen értelemben beszélhetünk például szó szintű kompozicionalitásról, ami főleg agglutináló nyelvek esetében érdekes fogalom. A formális és laza értelmezés közötti különbséget hadd illusztráljam egy példával. Vegyük például az *ír* és a *megír* igéket. A *megír* intuitív vagy plauzibilis szinten nem kompozicionális, de formális szempontból azzá tehető. Elég azt mondanunk, hogy a *meg-* egy funktor, amely egy folyamatos igéből egy befejezett és rezultatív igét hoz létre. Ez intuitíve nem látható be azonnal. De egy formális szemantikus számára ez egy nyilvánvaló eljárás. Tehát ő azt fogja mondani, hogy az igekötős igék jelentős része kompozicionális, mert ha az igekötőhöz valamilyen formális jelentést hozzárendelünk, az igekötős ige jelentése már levezethető lesz az igekötő és az ige jelentéséből. A kompozicionalitás, azt hiszem, a formális szemantikában sokkal fontosabb, mint a nem formális szemantikában.

Te fölvetted a kompozicionalitás fokának a kérdését. Mind a szó, mind szószerkezet vagy mondat esetében persze vizsgálhatjuk a kompozicionalitás fokát is. Például a *tanítatgathat* ige teljesen kompozicionális, mert minden eleméhez hozzá tudunk rendelni egy jelentést és az ige jelentése ezekből levezethető. Ezzel szemben a *meglátogathat* ige csak részben kompozicionális, mert a *látogat* nem kompozicionális, hanem lexikalizálódott képződmény, és mint már láttuk, a *meg* igekötőnek sem tudunk önálló jelentést tulajdonítani. Ugyanezt tehetjük meg magasabb szinten is. Például ha olyan elemek vannak a mondatban, amelyek valamilyen beszélői attitűdöt fejeznek ki, akkor szigorú értelemben a mondat már nem teljesen kompozicionális, mert az attitűdöt kifejező elem nem tartozik a denotatív jelentéshez. Tehát, például a *Sajnos a fiam megbukott* mondatban a *sajnos* nem része az állításnak, a mondat denotatív jelentésének, hanem az adott tényállással szembeni beszélői attitűdöt fejezi ki. Az ilyen mondat nem kezelhető egy igazságfeltételes szemantikában. De vajon beszélhetünk-e itt kompozicionalitásról? Az attól függ, hogy tudunk-e olyan modellt konstruálni, amelyben az ilyen mondatok jelentése is levezethetővé válik. Egyébként a kompozicionalitás foka nem egy jól megfogható fogalom, ezért nem is érdemes túl nagy jelentőséget tulajdonítani neki.

A. J.: Magyar vonatkozásban ezzel kapcsolatban jut eszembe az igazából leíratlan – legalábbis én nem láttam leírását – kifejezésnek, a *Csókolom*-nak a kérdése. Amikor egy adott szituációban ezt mondjuk. Azt is szoktuk mondani, de nem műveltetői értelemben, mert az nem lenne releváns, hogy *Csókoltatjuk a nagymamát!*, ahelyett például, hogy *Üdvözljük a nagymamát!* Az ilyen kifejezéseket mindig az adott formában használjuk az adott szituációban. Ez képezi a formulaikus kötöttséget. Azt nem mondom, hogy *csókoltam*, vagy *csókolod*. Tehát a ragozási paradigmából egy-egy tag kiemelt státust nyer, és az formulaizálódik.

K. F.: Világos. Ilyen esetben szinte eltűnik a szemantikai tartalom, a megnyilatkozásnak kizárólag pragmatikai funkciója van. De mondok neked egy másik példát. Kedvenc példám közé tartozik és a köszönésekhez, üdvözletekhez, megszólításokhoz kapcsolódik. Párizsban töltesz el egy bizonyos időt, szereted a friss baguettet, s elég hamar kiválasztod magadnak azt a péket, aki a legjobb baguettet süti a környéken. Reggel leszaladsz egy fél baguettért a reggelidhez. S mivel sokszor otthon dolgozol, így délben megint leszaladsz egy fél baguettért az ebédhez. És este esetleg megint. Na most, te ugye, reggel *Bonjour!*-ral ('Jó napot!') köszönsz. Néhány nap múlva a péknél már tudni fogják, hogy te rendszeres vásárlójuk vagy. Az eladó, amikor elköszön – most ide bejön az eladó és a vevő közti viszony is – mondhatja ugyan neked azt, hogy *Bonjour!*, de általában inkább *Bon matinée!*-t ('Jó délelőttöt!') fog mondani. Én ugyanezt nem mondhatom neki, illetve nem mondanám, mert, ugye, más az ő szerepe a vevő–eladó hierarchiában. Azt is mondhatja, hogy *Bon journée!*, tehát *egész* napra kíván jó napot, ha tudja, hogy délben nem jön a vevő. Délben, amikor megint megyek, majd elköszönök, én megint *Bonjour!*-t mondok, ő viszont nekem általában *Bon après-midi!*-t ('Jó délutánt!') fog mondani, mert tudja, hogy én este megint jövök. Vagy ha nem jövök, akkor is. Legyen egy jó délutánom. Ha este is megyek, én megint *Bonjour!*-ral köszönök el, ő viszont *Bonne soirée!*-val ('Jó/kellemes estét!') búcsúzik. És ez mind azt jelenti, hogy 'Viszontlátásra!'. Ez csak ebben az irányban működik, az eladó alattam áll a vevő–eladó hierarchiában. Ezért a részéről sokkal udvariasabb, ha a fent említett kifejezésekkel köszön el, mintha csak *Bonjour!*-t mond. Fontos tehát a beszélő és a hallgató közötti (hierarchikus) viszony, a megnyilatkozás időpontja és helye, ezt mind tudni kell, hogy helyesen tudjuk használni és értelmezni a köszönéseket. A köszönéseknél, tudjuk, a pragmatika sokkal fontosabb a szemantikánál. Egyszer talán megírom a francia köszönések pragmatikáját.

A. J.: Én pedig a *Csókolom!* pragmatikáját. Annyira komplex, és külföldiek számára annyira nehéz, hogy kinek mondhatjuk. Miért mondhatja valaki, és én miért mondom, és ő miért nem mondhatja, és így tovább.

K. F.: Sőt, ugye, létezik ráadásul a *Kezét csókolom*. S azt már nem is ugyanúgy használod, nem ugyanakkor monddod, mint a *Csókolom!*-ot.

A. J.: Továbbá sokszor nem is azt mondom, hogy *Kezét csókolom*, hanem inkább azt, hogy *Keziccsókolom*. Tehát még az is része ennek a problémának, hogy hogyan redukálom a kifejezést.

K. F. (nevetve): Vagy azt mondom, hogy *Csókollak*.

A. J.: Ennek a pragmatikája pedig már egészen más. S itt jön az a kérdés, ami engem nagyon érdekel, hogy a szinonimitás nem csupán jelentésszerű problémát képez. Amikor te most itt felhozod a *Csókollak* példáját, egy adott viszonyban álló emberpár esetében általában férfi a nőnek szokta mondani ezt. Újabbán azt is hallani, hogy *Pusszantalak*. Nem pedig *Puszillak*. Érdekes pragmatikai kutatást jelentene mindezek vizsgálata.

De lépünk tovább! Az előző kérdéshez szorosan köthető a következő. Milyen értelemben lehet a kompozicionalitás–non-kompozicionalitás szemszögéből vizsgálni az ún. kollokációk, azaz a (FIRTH felfogása szerint) tartalmi, funkcionális és strukturáltság tekintetében is egymás szomszédsági vonzáskörébe tartozó lexikális, vagy akár grammatikai természetű elemek jelentését? Persze, az előzőekben valamennyire már érintettük ezt a kérdést.

K. F.: Igen. Ezek az együtt előforduló szavak. Sokszor ez gyakorisági probléma is, és nem véletlen, hogy készültek kollokációs szótárak is. A COBUILD is csinált ilyent. Kár, hogy nincs magyar kollokációs szótárunk. A kollokációk problémájához a kompozicionalis-

tásnak nincs köze. A lexikalizálódott kollokációkat szótároznunk kell. ULMANN-nál olvashatjuk például, hogy az *erős tea* angolul *strong tea*, de annak ellenére, hogy a *powerful* is 'erős'-et jelent, nem mondhatjuk a **powerful tea*-t, a számítógép esetében viszont fordított a helyzet, jó a *powerful computer* és rossz a **strong computer*. Talán szintén ULLMANN példája, hogy a *mély álm* az angolban nem **deep sleep*, hanem *sound sleep*. Ez kontrasztív szempontból kétségtelenül figyelemre méltó és a nyelvoktatás szempontjából hasznos információ, de a jelentés kutatója számára kevésbé az.

(Folytatjuk.)

ANDOR JÓZSEF